

Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ –ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Ուշ միջնադարը մեր ժողովրդի պատմության ամենադաժան արհավիրքներով ու սարսափներով լի պատմաշրջաններից մեկն է՝ ճակատագրական իր բոլոր հետևանքներով: Պետականությունը կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը հայտնվել էր բախտի քմահաճույքին, դարձել օտար բռնակալների կամայականությունների ու վայրագությունների զոհը: Ոչնչացվել էին հայ խոշոր ֆեոդալական տներն ու իշխանությունները, քաղաքական կյանքը բուն հայրենիքում գրեթե մարել էր: Անասելի չափերի ու դաժանության հասած ազգային ու կրոնական հալածանքները կլանում էին մարդկային բյուրավոր կյանքեր:¹

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրները խորապես գիտակցել են հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևույթների խաղացած դերն ու նշանակությունը, որոնք և պայմանավորել են հայ պատմագրության զարթոնքն ու զարգացումը: Նրանք իրենց երկերում զգալի տեղ են տվել հայ առևտրավաշխատական կապիտալի վերնախավի ծավալած գործունեությանը Հայաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում և մի շարք գաղթավայրերում: Պատմական ճշգրիտ փաստերով համակողմանիորեն ցույց են տվել նրա որոշիչ և կարևոր դերը հայ քաղաքական ու հասարակական կյանքում:

Հայ առևտրական կապիտալի զարգացումը Հայաստանում ու Անդրկովկասում, ինչպես և գաղթավայրերում հիմք էր դառնում ոչ միայն երկրի տնտեսական զարթոնքին ու վերելքին, այլև նպաստում էր նրա հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերակենդանացմանը: Ազատագրական շարժումների արշավույսին հայ առաջավոր աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչները քաջ գիտակցել են պատմագրության դերն ու նշանակությունը ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման, լուսավորության տարածման ու արմատավորման և սերունդներին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում: Հայաստանի տնտեսական, հասարակական - քաղաքական կյանքի վերելքն ու զարգացումը նախապատրաստել են նաև հայ ազատագրական շարժումների զարթոնքը, որը և բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրում:

Մինչև XVIII դարի սկիզբը հայ աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավը ավանդաբար Հայաստանի ազատագրումը կապում էր արևմտաեվրոպական պետությունների հետ և ջանքեր չէր խնայում նրանց հետ քաղաքական, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Աշ. Հովհաննիսյանը որ. «Պատրանքի ոսկե շղթայով գամվելով պապական եկեղեցու կամ եվրոպական պետությունների սին խոստումներին՝ հայ գործիչները ի վիճակի չէղան փշրելու հայ ժողովրդին կաշկանդող քաղաքական ստրկության շղթաները»:²

Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատագրման գործը հին փակուղուց՝ արևմտաեվրոպական կողմնորոշումից դուրս բերվեց ժամանակի ակամավոր քաղաքական գործիչ Իսրայել Օրու ջանքերով: Նա առաջինն էր, որ ռուսական կողմնորոշումով վերանայեց հայ ազատագրական շարժման քաղաքական ուղղությունը և բացառապես Ռուսաստանի հետ կապեց Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը: Մա լիակատար հեղաբեկում էր VIII դարի հայ քաղաքական կյանքում, որը և պայմանավորել է հետագա ռազմա-քաղաքական բուռն իրադարձությունների ընթացքը: Այդ իրողություններն իրենց անդրադարձումն են գտել ժամանակակից հայ պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերում: Հայ ազատագրական շարժումների հիմնահարցը դարձել է նրանց աշխատությունների հիմնական նյութը:

¹ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի հայ պատմագրության, Եր., 1984, էջ 6:

² Ա. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 631:

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրներից շատերը ոչ միայն նշված ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական բուռն իրադարձությունների կենդանի վկաներն են, այլև նրանց մի զգալի մասը դրանց ակտիվ մասնակիցն ու գործիչն է եղել, որոնք և հաղորդել են ճշգրիտ ու արժանահավատ տեղեկություններ:

XVII դարի սկզբին հայ պատմագրության զարթոնքի առաջնելը դարձավ Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին կամ Դարանաղցին: Մեր պատմագիրներից թերևս ոչ մեկը այնքան քափառական ու փախստական կյանք չի վարել ու փորձանքների ենթարկվել, ինչպես Դարանաղցին:³ Դարանաղցու հիմնական նպատակն է եղել ներկայացնել Թուրքիայում ծավալված ջալալիների շարժման, հայերի զանգվածային արտագաղթի և անասելի տառապանքների պատմությունը:⁴ Ջալալիների ապստամբություններն ուղղված էին կենտրոնական իշխանության դեմ, որից մեծապես տուժում է Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը: Պատմագիրը դառնացած գրում է այդ ամենի ավերիչ հետևանքների մասին. «Չորս պատուհաս մի զմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն սոյլ և մահ եւ գազանակերություն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն»:⁵

Դարանաղցին հաղորդում է, որ գավառապետներին ու դատավորներին կաշառքով էին նշանակում և, չնայած դրան, նոր նշանակվածը դեռ տեղ չհասած պաշտոնանկ էր արվում և ուրիշն էր նշանակվում, սակայն առաջինն իր տեղը չէր զիջում և սկսվում էր ներքին արյունալի պայքար: Երկու կողմերն էլ զորք էին հավաքագրում և ապստամբում սուլթանի դեմ, դառնում ջալալիներ. «Եւ եղեն զձկունս մեծամեծք եւ փոքունք, որ զմիմեանս կյանեն... եւ զմիմեանս կու սպառէին առանց օտար թշնամեաց, այլ թշնամիք եղեն առ միմեանս եւ առ ազգայինս իւրեանց, եւ այսպէս չարաքնալով՝ բնաջինջ արարին զամենայն աշխարհն Անատոլու... Բագում աշխարհք անմարդք դարձան, եւ ավերակք բազմացան»:⁶

Պատմագիրը ատելությամբ է արտահայտվում նաև կաթոլիկություն ընդունած հայերի մասին, որոնց անվանում է «հոռոմներ» և մանրամասն նկարագրում է այն չարիքները, որ նրանք պատճառել են հայադավան պանդուխտներին: Նշում է, որ նրանք ավելի նենգ ու ստոր էին քան իսկական կաթոլիկներն ու թուրքերը:⁷ Հաճախ նա չի սահմանափակվում դեպքերի պարզ շարադրությամբ և մեկնաբանություններ է անում նկարագրած իրադարձությունների քաղաքական դրդապատճառների և դրա ունեցած հետևանքների, ինչպես նաև կայսրության ներքին դրության և երկրում սկսված ճգնաժամային երևույթների մասին:⁸

XVII դ. մյուս նշանավոր պատմագիրը Առաքել Դավրիժեցին է, որը գրել է հայ ժողովրդի 60 տարվա՝ 1602-1662 թթ. պատմությունը: Սրա հիմնական մասը վերաբերում է XVII դ. առաջին կեսի թուրք-պարսկական պատերազմների երրորդ շրջանին, պատերազմներ, որոնք հիմնականում ծավալվեցին պատմական Հայաստանում:⁹

Դավրիժեցին հայոց պատմությունը շարադրում է այդ երկրներում կատարվող պատմական իրադարձությունների հենքի վրա, իբրև միմյանց հետ կապված, միմյանցով պայմանավորվող իրականության դրսևորումներ:¹⁰ Նա միայն քաղաքական իրադարձությունների փաստագիր չէ, նաև վերլուծում ու գնահատում է ամեն մի պատմական իրողություն: Պատմության նրա ըմբռնումը շատ լայն է ու խոր:

³ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 53:

⁴ Ա. Գ ա ս պ ա թ յ ա ն, *Գրիգոր Դարանաղցին ջալալիների շարժման մասին, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004, էջ 27-31:*

⁵ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ (այսուհետև՝ Դարանաղցի), *հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 13:*

⁶ Նույն տեղում, էջ 14-15:

⁷ Նույն տեղում, էջ 262-263:

⁸ Մ. Զ ո լ ա լ յ ա ն, *Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, (XVI-XVII դդ.), Եր., 1966, էջ 31:*

⁹ Հ. Փ ա փ ա զ յ ա ն, *Հայ պատմիչները սելջուկ թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին (XI-XVIII դդ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. X, Եր., 1979, էջ 234:*

¹⁰ *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր, խմբ. Էդ. Աղայանի, Եր., 1976, էջ 489:*

Առաքել Գավրիժեցին քաջ գիտակցել է հայ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևույթների դերն ու նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նա իր «Պատմության» մեջ զգալի տեղ է տվել հայ առևտրավաճառական վերնախավի գործունեությանը, բազմաթիվ փաստերով համակողմանիորեն ցույց տվել նրա որոշիչ ու կարևոր դերը հայ քաղաքական-հասարակական, տնտեսական-մշակութային կյանքում, հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարում: Այդ խավի գործունեության մեջ, հակառակ Գարանադցու, նա տեսել է լուսավոր այն ծայրերը, որոնք հող են նախապատրաստել ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման համար:

Պատմագիրը կարևորել է նաև հայ մելիքությունների դերը գալիք բռուն իրադարձություններում և զոհունակությամբ է նշում, որ Գեղարքունիքի մելիք Շահնագարը Շահ Աբասի կողմից մելիքության իշխանություն է ստացել:²⁰ Նա գիտակցել է հայ հոգևոր վերնախավի առաջադեմ թևի և խոջաների համագործակցության անհրաժեշտությունը ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման և ուժերի համախմբման գործում, որը և հետագայում նպաստավոր հող պետք է հանդիսանար մտահղացումների և բացահայտ շարժումների համար: Գավրիժեցին կսկիծով է նշում, որ հայ ազգը ոչ միայն չունի անկախ պետություն, այլև վերացել են տեղական անկախությունները, ուստի և դառն ու ավանդական բացատրությամբ ողբում է այս ծանր իրականությունը. «Մեր հայոց ազգը... ոտքի կոխան ծառա ու գերի դարձավ օտար ազգերի ու քազավորների: Չկա քաղաքական իշխանություն, պետականություն, որ պատմիչը դարձնի իր պատմության առանցքը, ուստի նա ուշադրությունը սևեռում է իր ժողովրդի մշակութային կյանքի պատմության վրա»:²¹

Առաքել Գավրիժեցին հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին նշանավոր երախտավորն է, որի աշխատությունն առ այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Միանգամայն ճշմարիտ է Լեոն, երբ գրում է. «Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ»:²²

XVIII դարի հայ ժամանակագիրներից է Խաչատուր Ջուղայեցին, որի «Պատմութիւն Պարսից» երկը չափազանց արժեքավոր ու ստուգապատում աղբյուր է Պարսկաստանի և Անդրկովկասի XVIII դարի 30-70-ական թվականների ժամանակահատվածի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար: Խաչատուր Ջուղայեցին ողբում է 1604թ. բռնագաղթի կորստաբեր հետևանքները, սակայն զոհունակությամբ նշում է, որ հայերը Նոր Ջուղայում կառուցեցին գեղեցիկ տներ, որ քաղաքը լողում էր ճոխության և փարթամության մեջ, սակայն վերջում դառնացած ավելացնում է. «Ո՛հ, առաջ աղետալիք տեսութեանս մերոյ, և վատարագ թշուառութեանս, քանզի պարտ իսկ է մեզ աստանօք՝ յորդորել գեղարամարս յաշխարհասնուագ ձայնս, և միշտ լալ և ողբալ ի վերայ բեկման ժողովրդեանս... մերոյ, և ի վերայ աւերման՝ և խաթարման գեղեցկաշէն և հրաշալի բնակութեանս մերոյ»:²³

Պատմագիրն ատելությամբ է խոսում Շահ Աբասի մասին, նրան «ամենախարդախ նենգավոր օճն»²⁴ է համարում, քանզի վերջինս մի վնասակար օրենք էր սահմանել այն մասին, որ հայերից նրանք, ովքեր հավատափոխ կլինեն, ազատ կերպով կարող են վերցնել հայրական ժառանգությունը՝ զրկելով մյուս ժառանգներին:²⁵ Նա ցավով գրում է, որ նման քաղաքականության պատճառով մեկ օրում իրենց կրոնն ուրացել են 1800 ընչազուրկ հայեր, իսկ շատերը ֆրանկներից են մեծ գումար վերցրել և վճարել իրենց պարտքը, սակայն դարձել են երկաբնակ «ի յորդոց յորդիս»:²⁶

Ջուղայեցու աշխատության մեջ հավաքվել ու համարակալվել են Իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բո-

²⁰ Գ ա վ ը ի ժ ե ց ի, էջ 96:

²¹ Ա ն ա ք է ի Գ ա վ ը ի ժ ե ց ի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 12:

²² Լ ե ո, Հայոց պատմություն, հ. գ, Եր., 1946, էջ 362:

²³ Խաչատուր Արեղայի Ջուղայեցու Պատմութիւն Պարսից (այսուհետև՝ Ջուղայեցի), Վաղարշապատ, 1905, էջ 127:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 111:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 126-127:

լոր տեղեկությունները: Այն իրոք մի հոյակապ ժամանակագրություն է:²⁷ Հայրենասեր պատմագիրը, նկարագրելով պարսից շահի բռնությունները, միաժամանակ իր արդար գայրույթն է հայտնում, որ այդ խոշտանգումների հանդեպ հայերը անզգա են, անհմայցք են ու համառ և քարացած իրենց մոլորության մեջ, երբեք չեն զարթնում քնից, չեն զգաստանում, չեն տեսնում և ճանաչում իրենց թշվառությունը, չեն ձգտում թոթափելու հեգությունը, և ջանք չեն քափում ստանալու բարերաստիկ ազատությունը, որը կրկնակի բարեգույն կյանքի սկիզբն է և արմատը:²⁸

Չուղայեցին իր աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացրել Նադիր շահի գործունեությանը և դիպուկ կերպով ներկայացրել արևելքի այդ բռնակալի քաղաքականության կործանարար հետևանքները Պարսկաստանի և նվաճված երկրների համար. «Եւ որով իսկ գրեթէ զբոլոր Պարսկաստան ընկյուղեալ ընկղմէր ի սաստիկ և յանբերելի թշուառութիւն»:²⁹ Պատմագիրը դրվատանքով է խոսել Զերին խանի գործունեության մասին, որը կարողացել է վերջ տալ զահակալական արյունահեղ կռիվներին և Պարսկաստանում ստեղծել համեմատաբար խաղաղ ու կայուն վիճակ:³⁰

Խաչատուր Չուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից»-ը XVII դարի առաջին կեսին Նոր Չուղայում ծավալված աղանդավորական շարժման պատմության հիմնական աղբյուրն է: Լինելով եկեղեցու սպասավոր, բնական է, որ պատմագիրը խիստ բացասաբար է տրամադրված եղել այդ շարժման հանդեպ: Նա ատելությամբ է արտահայտվում այդ շարժման առաջնորդի ու նրա զաղափարախոսության մասին:³¹

Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի XIX դ. I քառորդի քաղաքական իրադարձությունների պատմության ուսումնասիրման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի նաև Աբրահամ Երևանցու աշխատությունը: Նրա «Պատմությունն» ամբողջությամբ վերցրած աշխարհիկ բնույթի գործ է և, իբրև այդպիսին, հայ պատմագրության մեջ բացառիկ պատմական երկերից մեկն է:

XVII-XVIII դդ. հայ ժառանգությունն իր պարունակած հարուստ ու բազմաբովանդակ նյութերով, հավաստի ու ստուգապատում սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասի, Պարսկաստանի ու Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության հարցերի լայնածավալ ուսումնասիրության համար:

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО–ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ XVII–XVIII ВВ. В РАБОТАХ АРМЯНСКИХ ИСТОРИОГРАФОВ

____ Резюме ____

____ А. Гаспарян ____

Армянские историографы XVII–XVIII вв. глубоко осознавали цель и значение новшеств, происходящих в общественно–политической жизни страны, которые и обеспечили развитие армянской историографии.

Многие авторы, являлись свидетелями и участниками указанных событий и в своих работах сообщали достоверные факты.

Этим и обуславливается особенность армянских источников, которые занимают достойное место во всемирной историографии.

²⁷ Ա. Գ ա ու պ ա ը յ ա ն, *Խաչատուր Չուղայեցու աշխատությունը որպես Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 102-107:

²⁸ *Չուղայեցի*, էջ 113:

²⁹ *Նույն տեղում*, էջ 263:

³⁰ *Նույն տեղում*, էջ 325-326:

³¹ *Նույն տեղում*, էջ 457: